

CƏFƏR CABBARLININ DRAM ƏSƏRLƏRİNDƏ LƏQƏBLƏR

Antroponimlər, yəni şəxs adları kateqoriyasına əsl adlarla yanaşı, köməkçi adlar da daxildir ki, onlardan biri də ləqəblərdir.

“Ləqəb”lə yanaşı, eyni mənada “ayama” sözündən də istifadə olunur. “Ayama” sözü “ad vermək”, “adlandırmaq” “ad qoymaq”, “ləqəb vermək” mənası ilə əlaqələndirilir (7, s. 169). Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu mənada başqa sözlərdən də istifadə olunduğu qeyd edilir: *ayalğa* (Şəmkir), *nəssə* (Culfa), *təyalğa/təlğa* (Qazax), *əyalğa*, *əyalğa*, *əlğa* (K.Ramazanov) (1, s. 47).

Ləqəb bir şəxsin həyatının müxtəlif mərhələlərində ona başqaları tərəfindən verilən adlar olub, əsasən, onun müxtəlif xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ləqəbləri digər köməkçi adlardan fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri onların xalq danışığı dilinə məxsus olmasıdır (6, s. 79). Ləqəbi təxəllüsdən fərqləndirən bir cəhət də təxəllüsün şəxsin özü tərəfindən götürülməsi, ləqəbin isə şəxsə başqası tərəfindən verilməsidir. Ləqəblə təxəllüsün daha bir fərqi belə göstərilir: “Təxəllüs rəsmiləşib geniş yayıldığı halda, ləqəb rəsmiləşmir və məhəlli xarakter daşıyır” (3, s. 203). Bunun bir səbəbi də təxəllüs götürən şəxslərin müəyyən sahədə tanınmış, məşhurlaşmış insanlar olmalarıdır.

Ləqəbi əsl şəxs adlarından fərqləndirən bir cəhət də var ki, bu da onun aid olduğu şəxsin zahiri və daxili əlamətlərini özündə əks etdirməsidir. Halbuki “əsl şəxs adı ilə şəxsin özü arasında heç bir əlaqə yoxdur” (1, s. 47). “Şəxs adları şərti xarakter daşıyır. O, insanın daxili və xarici təbiəti barədə heç bir işarə bildirmir” (6, s. 84); “Ləqəblərdə sözün leksik mənası məfhumun sərhədi ilə, demək olar ki, bərabərləşir. Bu baxımdan dilimizdə mövcud olan bütün ləqəbləri nəzərdən keçirsək, sözlərin apelyativ mənası ilə ləqəblər arasında əlaqə olduğunu görürük” (7, s. 166). Bu cəhətdən qədim türklərdəki şəxs adları ləqəblərə yaxındır. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da şəxs adlarının insanlara həyatının müəyyən mərhələsində verildiyini və onun xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyini görürük.

Ləqəbin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri eyni adı daşıyan şəxslərin olmasıdır. Bu zaman adaları fərqləndirmək üçün onlara ləqəblər verilir (3, s. 204).

Ləqəbin diqqəti cəlb edən xüsusiyyəti prepozitiv mövqedə dayanmasıdır (6, s. 101). Yəni ləqəb əsl adın əvvəlində durur. Lakin “nitqdə bəzən ləqəb əsas şəxs adını əvəz edərək təklikdə işlənir” (6, s. 102). Bu cəhətdən M.Adilov və A.Paşayev ləqəbləri iki qrupa bölmür: 1. əsl adsız işlənən ləqəblər; 2. əsl adla birlikdə işlənən ləqəblər (1, s. 47). Birinci qrupa daxil olan ləqəblər əsl şəxs adının yerinə işlənir. Görkəmli Azərbaycan dramaturqu Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində belə ləqəblər bəzən əsl adın təhrif olunmuş forması olub, onlardan müraciət məqamında istifadə olunur.

Ləqəblər dilimizin müxtəlif dövrlərində geniş yayılmışdır. Maraqlıdır ki, A.Qurbanov “Kitabi-Dədə Qorqud”da familiya, ata adı, titul, ləqəb və s. köməkçi adların az işləndiyini qeyd edir (6, s. 15), halbuki burada həmin tipli sözlərə kifayət qədər nümunə vermək olar. Məsələn, Qanlı Qoca oğlu Qanturalı. Daha sonra A.Qurbanov özü də qeyd edir: “Azərbaycanda ləqəb işlətməyin tarixi qədimdir. Bunu qədim tarixli şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində də aydın görmək olur” (6, s. 82).

Ləqəbin dilimizdə mühüm yer tutduğunu A.Qurbanovun bu fikri də təsdiq edir: “Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dövrünün antroponimik sistemində ləqəb rəsmi ata adının əsasında durmuşdur. Bu proses, demək olar ki, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir” (6, s. 66). Deməli, ləqəblər köməkçi adların əsas növlərindən biri olub, bəzən digər kateqoriyaları da əvəz edə bilmişdir. Hətta XIX əsrdə soyadından istifadənin genişlənməsinə qədər ləqəb digər köməkçi adlarla birlikdə bu funksiyanı da yerinə yetirmişdir (6, s. 70). Ona görə də dilimizdə ləqəblər əsasında düzələn familialar da var: Çopurov İslam, Laylabaşova İradə, Dərvişov Məhəmməd, Topulov Məzahir, Yüzbaşov Səməd və s. (6, s. 77).

Bədii ədəbiyyatda ləqəblər mühüm rol oynayır: “Surətlərin daxili aləminin açılmasında, xarakterlərin mənəvi dünyasının oxucuya aydın şəkildə çatdırılmasında ləqəblər mühüm üslubi əhəmiyyətə malikdir” (5, s. 102). Bədii ədəbiyyatda ləqəblərdən istifadə poetik və üslubi məqsəd daşıyır. Burada ləqəblər obrazları bir-birindən fərqləndirməyə xidmət edir (3, s. 197). Xüsusən mənfi obrazların təqdimində ləqəblərdən daha çox istifadə olunur (6, s.81). Bu zaman ləqəb həmin obraza qarşı müəllif münasibətini əks etdirir. Bununla yanaşı, ləqəb oxucuda obraza qarşı müəyyən münasibət formalaşdırır (5, s. 102).

“Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir ləqəbin necə yaranması bəzən təsvir olunur” (6, s. 83). Ancaq C.Cabbarlının dram əsərlərində buna təsadüf olunmur.

A.Qurbanov ləqəbləri fərdi ləqəblər və ailə və ya nəslə ləqəblər olmaqla iki qrupa bölmür (6, s. 85-86). C.Cabbarlının əsərlərində, əsasən, birinci qrupa aid ləqəblərə təsadüf edirik.

Ləqəblər kişi və qadın ləqəbləri kimi də təsnif olunur (6, s. 87-88). Ləqəblər ictimai-siyasi hadisələrin də təsiri ilə dəyişir. C.Cabbarlı da bu xüsusiyyəti müəyyənləşdirmiş, bəzi ləqəbləri “köhnə ləqəblər” adlandırmışdır. O, ictimai quruluşun təsiri ilə ilk illərdə yaranmış ləqəbləri də göstərmişdir: Saldat Bayram, Niçevə Nəcəf, Kakoy Abutalıb, Duvabrat Nəsir, Maşannik Teymur, Palton Abasqulu, Naqan Məmməd, Paşol Məmməd, Paraxod Hacı Saleh və s.” (6, s. 87).

²⁷ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı

A.Qurbanova görə qadın ləqəbləri kişi ləqəblərinə nəzərən daha az işlənir. C.Cabbarlı 34 qadın ləqəbi qeydə almışdır (6, s. 88).

Həm qadınlara, həm də kişilərə verilən ləqəblər də var: Qara, Çopur və s. Bunlar xarici görünüşlə bağlı ləqəblərdir (6, s. 89).

Ləqəblər müsbət və mənfi mənada işləyə bilər (6, s. 90). Mənfi mənəli ləqəblərə satirik ədəbiyyatda daha çox təsadüf olunur. Bu halda ləqəblər bədii əsərdə komizm yaradan ünsürlərdən biri kimi çıxış edir.

Ləqəblər müxtəlif cür təsnif olunur. A.Qurbanov onları semantik cəhətdən belə qruplaşdırır:

1. İnsanın zahiri görünüşünü əks etdirən ləqəblər;
2. Xarakter və əxlaqi keyfiyyətləri ifadə edən ləqəblər;
3. Sosial və iqtisadi vəziyyəti ifadə edən ləqəblər;
4. Şəxsin doğulduğu yeri və ya ata-baba yerini göstərən ləqəblər;
5. Şəxsin vəzifəsini, sənət və peşəsini ifadə edən ləqəblər;
6. Nitqin əlamətini ifadə edən ləqəblər;
7. Şəxsin yerisinə, duruşuna, baxışına və s. hərəkətlərinə işarə edən ləqəblər;
8. Dini anlayış ifadə edən ləqəblər;
9. Alınma sözlər əsasında yaranan və müxtəlif mənalar kəsb edən ləqəblər (6, s. 93-101).

M. Adilov və A.Paşayev müəyyən hadisə ilə bağlı ləqəblər, qohumluq münasibəti ilə əlaqədar ləqəblər, şəxslə əlaqəsi bəlli olmayan ləqəblər kimi qrupları da qeyd edir (1, s. 51).

Ləqəblər quruluşca sadə və mürəkkəb olur (6, s. 102-103).

A.Qurbanov ləqəblərin belə bir xüsusiyyətini də göstərir: “Ləqəblərə məxsus xüsusiyyətlərdən biri də sətəqlidi sözlərin geniş işlənməsidir.” (6, s. 103). C.Cabbarlının dram əsərlərində belə ləqəblərə rast gəlmirik.

C.Cabbarlının pyeslərində ləqəblərin sayının titullardan az olduğu göstərilir (4, s. 54). Burada aşağıdakı ləqəblərin işləndiyini görürük:

H a c ı Ə h m ə d. Belə, burada məsələ kolxozda deyil ey. Belə, onu deməsinlər ki, sən min zəhmətlə yer əkməmişsən, ya da türkün misalı, zəhmət çəkib əkdirmişsən, ya heyvan saxlamışsən, ya bağ salmışsən, götür ver **Curubbu Xudaverdiyə** ki, nə var, yoxsuldur. Belədir, ay kişilər, ya qeyri-belədir? (“Almaz”) (2, s. 73).

Xudaverdiyə boyu ilə bağlı belə bir ləqəb verilmişdir.

İ m a m v e r d i. Əl çək, ay Aram, başım gicəldi. **Usta Muğan** bir-iki ağız desin. Ruhumuz təzələnsin (“1905-ci ildə”) (2, s. 155).

M ü s ə l m a n. **Usta Muğanı** tanıyırsan? E r m ə n i. **Zurnaçı Muğanı**? Onun zatını tanıyıram (“1905-ci ildə”) (2, s. 195).

A r a m. Hə, neyləyək, daha yaxşı, halvaçı qızı daha şirin (Hamı gülmür). Onsuz da **usta Sumbat** yorulub. Di başla, Baxşı, payımı sonra oynarsan... (“1905-ci ildə”) (2, s. 156).

S o n a. Ana! Allahın altında bir adam olaydı, o Baxşının çaldığı havanı bir çala idi, qulaq asa idim. Ey günlər, günlər! Ana, qonşumuzda bir kor var, o da deyəsən, o gün bu havanı çalırdı. Sən allah, bir dur gör, gəlsə çağır, o havanı bir də çalsın, eşidim.

N a b a t. **Usta Minası**?

S o n a. Adını heç bilmirəm nədir. Amma, yox, ana, getmə. O havanı heç kəs çala bilməz. Onsuz mənə tar ləzzət verməz (“1905-ci ildə”) (2, s. 211).

H a y k a z. Mənim gözümü, **əfsər Ağamyanın** gözünü? Köpək oğlanları, al! (Arama bir şillə vurur). Yaxşıdır? (“1905-ci ildə”) (2, s. 156).

Bu nümunələrdə isə ləqəblər aid olduğu şəxslərin peşəsi ilə bağlı verilmişdir.

P o l i s m e y s t e r. Bəlli deyildir, general həzrətləri. Danışanlar Eyvaz Əsriyan, Volodin, **Çopur Məmməddir** (“1905-ci ildə”) (2, s. 158).

Qeyd edək ki, “çopur” ləqəbi xarici görünüşə aid ləqəblərdəndir. Adətən bədii əsərlərdə belə ləqəblərdən çox geniş istifadə olunur.

S a l a m o v. Atova lənət **müşküllü Məmməd**, ayının zorbasını burda qoyub, dağları ayı üçün gəzir. Adə, belə mənə Gömürmat xəlvətdə pıçıldayıb ey. Daha ağızından çıxarma... belə iş ayrı cürdür, sən bilmirsən ey... (“1905-ci ildə”) (2, s. 159).

Göründüyü kimi, eyni şəxs “müşküllü” ləqəbi ilə də təqdim olunmuşdur.

Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində şəxs adının təhrif olunmuş forması şəklində olan ləqəblər də var. Belə ləqəblər adın yerinə işlənir. Bunlara xüsusən “Sevil” pyesində təsadüf olunur:

B a l a ş. Buyurun, buyurun, rica edirəm, xoş gəlibsiniz! **Edilya**, gəlişinizdən nə qədər məmnun olduğumu bilsəydiniz, məsud olardım (“Sevil”) (2, s. 17).

Pyesdəki Dilbər surəti qərb qadımlarına bənzəməyə çalışdığı üçün C.Cabbarlı onun adının da qərbiləşmiş variantından istifadə etmişdir.

Pyesin bir səhnəsində belə bir ləqəb vermə hadisəsinin də şahidi oluruq:

G ü l ü ş. Öp... öp... deyirəm sənə, qorxma, öp... Yox, yox, üzündən yox, əlindən, yoxsa Balas acıqlanar (Əbdülməlini göstərir). Bu əfəndinin də qabaq qızıl satan dükanı var idi, sonra dəllallıq edirdi, indi də qəzet çıxarmaq istəyir; adına özü olanda – Əbdülməlini bəy, olmayanda – **Əbdülməlini bəy** deyirlər. Tanış olun... Kişiləri öpmək olmaz.

Ə b d ü l ə l i b ə y. Doğrudur, mən də hələ onu düşünürdüm. İnşallah, yövmi bir cəridə nəşrinə iqdam edəcəyəm.

G ü l ü ş. Yox, yox, onun üzündən öpmə (Məmmədəlini göstərir). Bu isə qəzetçi şair olub, şairlikdən filosof, sonra da nə olacaq, bilmirəm. Özü də, orijinal görünmək üçün, nə desələr, zidd gedir. Adını deməyə özüm də qorxuram, birdən boynuna düşsə, öz adını da danar. Əsl adı Məmmədəlidir.

M ə m m ə d ə l i. Heç yox, ad məşrut bir şeydir, sözləşəndə Məmmədəli əvəzinə **Tabaq bəy** də deyilə bilər, ona görə də əsl ad təbiri doğru deyildir (“Sevil”) (2, s. 23).

Dramaturqun “Yaşar” pyesində Tanya surəti Toğrulə öz adı yerinə “Tokay” şəklində müraciət edir:

T a n y a. Kimdir o səni sevən? Bax, **Tokay**, bir də desən, yazacağam kontrol komissiyasına... (“Yaşar”) (2, s. 235).

C.Cabbarlı bəzi obrazlara hərəkətlərinə görə ləqəb verir. Məsələn, “Dönüş” pyesində Zaman obrazı tez-tez güzgü qarşısında rola hazırlaşdığı üçün Xosrəmməd ona “gülgü Zaman” şəklində müraciət edir:

Z a m a n Güzgünün qabağında durub əlindəki kağızdan deklomasiya əzbərləyirmiş kimi, müxtəlif hərəkətlər göstərərək oxuyur.

X o s m ə m m ə d (səhnəyə çıxır). Adə, **gülgü Zaman**, yenə nə meymun kimi atdanıb-düşürsən? Uşaqlar haradadır? (“Dönüş”) (2, s. 280).

“Yaşar” pyesində istifadə olunan ləqəblərdən birinin də “Şindi” ləqəbi olduğunu görürük:

Ə m i r q u l u. Dayan, görək, a **Şindi Həsən**. Şorasdır, yox kükürdüdü (“Yaşar”) (2, s. 238).

Ləqəblər bədii ədəbiyyatda xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Onların əhəmiyyətini A.Qurbanov belə göstərir: “Ləqəblər istər canlı danışıda, istərsə də bədii yaradıcılıqda çox böyük üslubi imkanlara malikdir. Bir növ, idiomatik ifadələri, evfemizmləri, poetik sözləri xatırladır. Mətn daxilində ləqəblər fikrin, mənanın yığcam, kəsərli, təsirli, effektiv və poetik çatdırılmasına kömək edir.” (6, s. 103).

Beləliklə, Cəfər Cabbarlının dram əsərləri üzərində müşahidələr göstərir ki, bu əsərlərdə obrazların daha canlı və dəqiq təqdim edilməsində ləqəblərdən istifadə olunmuşdur. Burada ləqəblərin müxtəlif növlərinə təsadüf olunur. Bu ləqəblər obrazın həm xarici, həm də daxili aləmini əks etdirməyə xidmət etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Adilov Musa, Paşayev Aydın. Azərbaycan onomastikası. Bakı: ADU nəşri, 1987, 86 s.
2. Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. III cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 2005, 368 s.
3. Çobanov Mədəd. Azərbaycan antroponimiyasının əsasları. Bakı: Borçalı, 2017, 332 s.
4. Əliyev Əlirza. Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində poetik antroponimlərin üslubi imkanları // Lənkəran Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Humanitar elmlər, 2018, № 2, s. 54-62.
5. Hüseynova Həcər. Bədii əsərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2017, 190 s.
6. Qurbanov Afad. Azərbaycan onomastikasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019, 432 s.
7. Mikayılova Əzizə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. (XIX əsrin ikinci yarısında yaranmış nəsr əsərlərinin materialları əsasında linqvistik tədqiqat). Bakı: “Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya” MMC, 2008, 302 s.

Açar sözlər: dramaturgiya, antroponimlər, şəxs adları, köməkçi adlar, ləqəblərin növləri

Keywords: dramaturgy, anthroponyms, personal names, auxiliary names, kinds of nicknames

Ключевые слова: драматургия, антропонимы, личные имена, вспомогательные имена, виды прозвищ

Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində ləqəblər

Xülasə

Köməkçi şəxs adlarına daxil olan qruplardan biri də ləqəblərdir. Ləqəb insana həyatının müxtəlif mərhələlərində başqaları tərəfindən verilən adlar olub, onun zahiri və daxili əlamətlərini özündə əks etdirir. Ləqəblər adətən şəxs adlarından əvvəldə olur.

Bədii əsərlərdə işlənən ləqəblər üslubi xarakter daşıyır, müəllifin və əsərdəki digər obrazların ləqəbi daşıyan obraza münasibətini göstərir. Onlar müsbət və mənfi məzmunlu ola bilər. Mənfi məzmunlu ləqəblər daha çox satirik əsərlərdə işlənir və gültü doğuran vasitələrdən biri kimi çıxış edir.

Cəfər Cabbarlının müxtəlif əsərlərində ləqəblərdən istifadə olunmuşdur. Bunlar xarici görünüşlə, şəxsin peşəsi ilə, yaşadığı yerlə, daxili xüsusiyyətləri ilə və s. xüsusiyyətlərlə bağlı ləqəblərdir. Bəzi ləqəblər isə şəxs adının təhrif olunmuş forması şəklindədir.

Nicknames in Jafar Jabbarli's Plays

Summary

Nicknames are among the groups included into auxiliary personal names. Being the names given to a person in several periods of his life by others, nicknames reflects his external and internal characteristics. Nicknames usually stand in front of personal names.

The nicknames in literary works have a stylistic character, they demonstrate the attitude of the author and other characters toward the nicknamed character. They can have positive and negative meaning. Nicknames with negative meaning are mainly used in satirical works and act as elements forming comism.

Nicknames are used in several works of Jafar Jabbarli. These are the nicknames connected with a person's appearance, profession, place where he lives, his internal characteristics, etc. And some nicknames are the distorted forms of personal names.

Прозвища в пьесах Джафара Джаббарлы **Резюме**

Прозвища входят в группу вспомогательных личных имен. Являясь именами, данными человеку в несколько периодов его жизни другими людьми, прозвища отражают его внешние и внутренние особенности. Прозвища обычно стоят перед личными именами.

Прозвища в литературных произведениях носят стилистический характер, они демонстрируют отношение автора и других персонажей к прозванному персонажу. Они могут иметь положительное и отрицательное значение. Прозвища с отрицательным значением в основном используются в сатирических произведениях и выступают элементами, формирующими комизм.

Псевдонимы используются в нескольких произведениях Джафара Джаббарлы. Это прозвища, связанные с внешностью человека, профессией, местом проживания, его внутренними особенностями и т. д. А некоторые прозвища представляют собой искаженные формы личных имен.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova